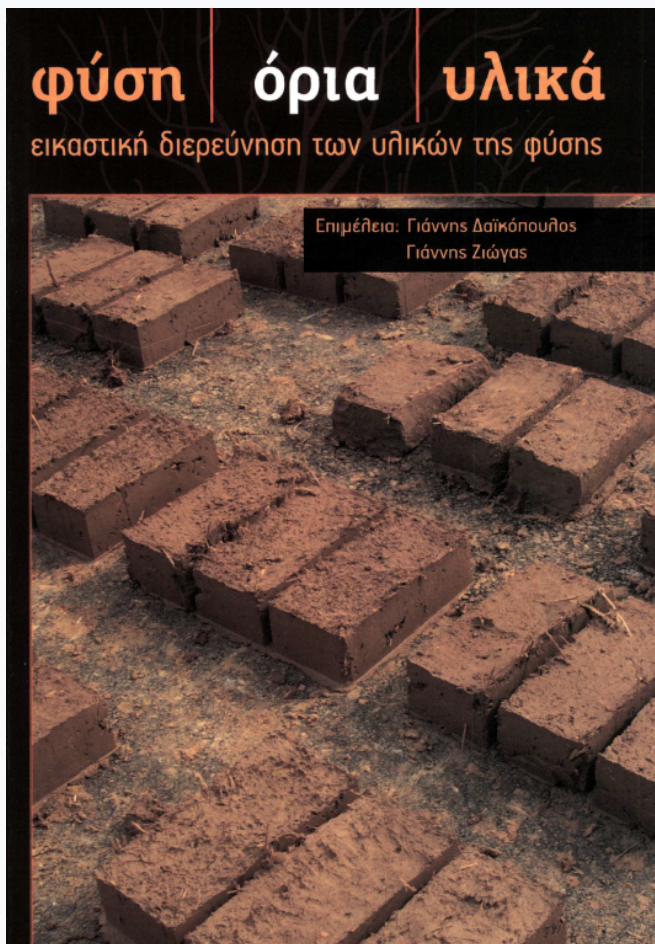

Διεθνές Συνέδριο για την Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες

Τόμ. 3 (2011)

Φύση-Όρια-Υλικά. Εικαστική διερεύνηση των υλικών της Φύσης. Διεθνές Συνέδριο για την Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες

Τοπίο και Εθνική Ταυτότητα

Νίκος Παναγιωτόπουλος

doi: [10.12681/visualmarch.3088](https://doi.org/10.12681/visualmarch.3088)

Τοπίο και Εθνική Ταυτότητα

*Η πραγματικότητα είναι απλώς μία ψευδαίσθηση,
αν και μία ψευδαίσθηση πολύ επίμονη.*

Albert Einstein

*Ακόμη και μέσα στο πιο όμορφο τοπίο, στα δέντρα,
κάτω από τα φύλλα τα έντομα τρώνε το ένα το άλλο.*

Francis Bacon

Εάν δεχθούμε τη διαδεδομένη, στο πλαίσιο των πολιτισμικών σπουδών, θέση ότι η πραγματικότητα είναι κυρίως κοινωνική κατασκευή, τότε μέρος αυτής της συγκρότησης είναι η Φύση και το Τοπίο. Το τοπίο ως εκ τούτου δεν είναι μια αυθύπαρκτη και αυτοτελής οντότητα, αλλά κυρίως ένα δημιούργημα του πολιτισμού, δηλαδή της ανθρώπινης νοημοσύνης, και μάλιστα δημιούργημα σχετικά πρόσφατο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι που το τοπίο, διαποτισμένο με τις μυθολογίες, τις ιστορίες και τις μνήμες του παρελθόντος, παρέχει μια ισχυρή συναίσθηση τόπου και ανήκειν και τελικά αναδεικνύεται ως ένα σημαντικό χαρακτηριστικό στη διαμόρφωση της ταυτότητας του ανθρώπου.

Σε κάθε λαό, η εθνική και πολιτισμική ταυτότητα βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στον ορισμό –και προσδιορισμό– του τόπου στον οποίο κατοικεί. Από την άλλη, οι όποιες διαφοροποιήσεις της ταυτότητας στον ιστορικό χρόνο επιφέρουν αλλαγές στις “πραγματικότητες” του τόπου, της φύσης, του τοπίου. Η αγάπη προς το τοπίο και η προστασία του, έκφραση των οποίων είναι και τα σύγχρονα περιβαλλοντικά και οικολογικά κινήματα, αποτελούν θεμελιώδη ψυχική ανάγκη, ακριβώς γιατί το τοπίο αυξάνει τη σημασιολογική του αξία. Η ανταπόκρισή μας στη φύση, την οποία αρεσκομάσαστε να θεωρούμε εγγενή, παγκόσμια και αιώνια, είναι στην πραγματικότητα μια πολιτισμική κατασκευή της βιομηχανοποίησης.

Στο βιβλίο του “Τοπίο και Μνήμη”, ο Simon Schama (1996) γράφει ότι “οι κληρονομημένοι μύθοι και οι κληρονομημένες μνήμες γύρω από το τοπίο έχουν δύο κοινά χαρακτηριστικά: την εκπληκτική επιβίωση δια μέσου των αιώνων και την ικανότητα να επηρεάζουν θεσμούς που διέπουν τη ζωή μας σήμερα. Η εθνική ταυτότητα, για να πάρουμε μόνο το πιο αυτονόητο παράδειγμα, θα έχανε πολύ από την άγρια γοητεία της χωρίς το μυστήριο κάποιας ιδιαίτερης παράδοσης γύρω

από το τοπίο: χαρτογραφημένη, επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη, η τοπογραφία αποκτά πλέον την ιδιότητα της πατρίδας”.

Ένα μεγάλο μέρος του σύγχρονου θεωρητικού ενδιαφέροντος αφορά την έρευνα των τρόπων εκείνων με τους οποίους η πραγματικότητα μετασχηματίζεται σ’έναν κόσμο σημασιοδοτικών συμβόλων συνδεδεμένων με συγκεκριμένα νοήματα και αξίες· εν συντομία, τα συστήματα σημασιοδότησης κι αυτά που προσδιορίζουν, ελέγχουν και επιβάλλουν. Υπό αυτή την έννοια, το τοπίο μπορεί να αποτελέσει σημαντικό στοιχείο μελέτης, καθώς οι δυτικές ακαδημαϊκές έρευνες που το αφορούν αναγνωρίζουν το χώρο ως μία κατασκευή που αποκαλύπτει πολιτισμικές πρακτικές. Ο “αγώνας για τόπο” αποτελεί κεντρικό ζήτημα των σύγχρονων κριτικών ενδιαφερόντων αντανακλώνοντας βαθύτερα συναισθήματα για την εγγραφή της ανθρώπινης ζωής και ταυτότητας στο χώρο και το χρόνο. Χώροι και τόποι θεωρείται ότι κατασκευάζονται με όρους τάξης, έθνους, κουλτούρας, φυλής, φύλου, πολυεθνικού καπιταλισμού, αποικιοκρατίας, πολιτικής δύναμης και πολλών άλλων εκφράσεων συμβολικής και υλικής ισχύος.

Όπως παρατηρεί ο W.J.T.Mitchell (1994: 1 - 2):

Το τοπίο είναι μια φυσική σκηνή πολιτισμικά διαμεσολαβημένη. Είναι ταυτόχρονα αναπαράσταση και απεικόνιση του χώρου, σημαίνουν και σημαινόμενο, πλαίσιο και περιεχόμενο, πραγματικός τόπος και *simulacrum*, η συσκευασία και το προϊόν μέσα στη συσκευασία. (...) Μετατρέπει σε φυσική μια πολιτισμική και κοινωνική κατασκευή αναπαριστώντας έναν τεχνητό κόσμο σαν να ήταν απλά δεδομένος και αναπόφευκτος.

Όντας έτσι, το τοπίο ως ένα περιεχόμενο κριτικής προσέγγισης μου επιτρέπει να διαπραγματευτώ θεωρητικά και πρακτικά τις πολιτισμικές ηγεμονίες που επιβάλλουν ιδεολογίες και τις οποίες κάνουν να μοιάζουν ως φυσικές, ερευνώντας το είδος των συμπεριλήψεων και των αποκλεισμών που επιβάλλει το δυτικό βλέμμα σε σχέση με το ελληνικό τοπίο. Ένα μεγάλο μέρος της φωτογραφικής δουλειάς μου, από τους “Κοινούς Φανταστικούς Τόπους” και τους “Νότιο-Ανατολικούς Τόπους” του ’80 και των αρχών του ’90, έως την πιο πρόσφατη “Terra Cognita”, επιχειρεί να σχολιάσει και να αντιμετωπίσει αυτές ακριβώς τις ηγεμονίες. Εστιάζοντας στο καθημερινό και τετριμμένο, στις πλευρές εκείνες του ελληνικού τοπίου που παραμένουν κρυμμένες ως “ασήμαντες” ή “άνευ ενδιαφέροντος”, οι εργασίες αυτές αποτελούν ένα είδος επανεγγραφής, ένα *writing back* όπως το διατυπώνει ο Said (1978), επιχειρώντας να λειτουργήσουν ως ένα είδος αντίστασης στο ηγεμονικό βλέμμα, τις ιδεολογίες του και τις αναπαραστάσεις του.

Το τοπίο κατασκευάζεται όχι μόνο για να αναπαριστά την υποτιθέμενη “φυσική” τάξη, αλλά λειτουργεί και ως σημαντικό συστατικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας συνδεδεμένο με συγκεκριμένα συμφέροντα. Όπως έχω υποστηρίξει και σε άλλη εργασία¹, θα πρέπει να εστιάσουμε

στα είδη αναπαράστασης που συγκροτούν την εθνότητα και τον τόπο. Οι πολιτισμικές – γεωγραφικές οντότητες δεν είναι αδρανή δεδομένα της φύσης, αλλά προσδιορισμένες ιστορικά κατασκευές οι οποίες διαθέτουν μια συγκεκριμένη παράδοση, εικονογραφία και λεξιλόγιο.

Τα σημειωτικά χαρακτηριστικά του τοπίου και οι ιστορικές αφηγήσεις που δημιουργούν, «είναι κομμένα και ραμμένα στα μέτρα του ιμπεριαλιστικού Λόγου, που αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ακριβώς (και ταυτόχρονα) σαν μια επέκταση του τοπίου την οποία και θεωρεί μια αναπόφευκτη, προοδευτική εξέλιξη στην ιστορία, μια συνεχή πρόεκταση της «κουλτούρας» και του «πολιτισμού» σε ένα «φυσικό» χώρο μέσα από μια διαδικασία που περιγράφεται και η ίδια ως “φυσική” (Mitchell 1994: 17). Μια προσεκτική ανάγνωση συγκεκριμένων αποικιοκρατικών τοπίων μπορεί να μας βοηθήσει να δούμε, όχι μόνο την επιτυχή κυριαρχία των ιμπεριαλιστικών αναπαραστάσεων σε έναν τόπο της περιφέρειας, αλλά και «τα σημάδια αντίστασης στην αυτοκρατορία τόσο από μέσα όσο και από έξω από αυτήν» (στο ίδιο: 20-21).

Το παράδειγμα της Ελλάδας

Από το 16ο αιώνα η Ευρώπη έζησε μία “έκρηξη στη γεωγραφία”, η οποία αφορούσε και έναν πολλαπλασιασμό εικόνων όπως χάρτες, τοπογραφικά και “τις αμέτρητες εικόνες στις οποίες η Ευρώπη ονειρευόταν την παράξενη διαφορετικότητα μακρινών περιοχών και των κατοίκων τους και τώρα επιπλέον, τη διαφορετικότητα του κόσμου γενικά και του ψυχρού διαστήματος πάνω από αυτόν” (Osborne 2000: 5).

Συνέπεια του ενδιαφέροντός της για τη μέτρηση, χαρτογράφηση και πλοήγηση μέσα σ’ ένα διευρυνόμενο υλικό κόσμο, η Ευρώπη ήθελε να γνωρίζει και να ελέγχει. Οι σε συνεχή αναταραχή επεκτατικές κουλτούρες της Ευρώπης έφτασαν να εμπιστεύονται μια γνώση συγκεντρωμένη με οπτικές, στη βάση τους, τεχνικές μέτρησης και παρατήρησης. (...) μέσα από αυτούς τους μηχανισμούς ο κόσμος άρχισε να αναπαρίσταται ως μια εικόνα – μια καθραρισμένη οπτική παρουσίαση στη διάθεση του θεατή. Ο Heidegger εύστοχα περιέγραψε αυτήν την αναδιαμόρφωση του κόσμου, μέσα από την ανθρώπινη προοπτική, ως μία θεμελιώδη ενέργεια της νεωτερικότητας, μια περίοδος την οποία ονόμασε η “εποχή του κόσμου [ως] εικόνα” (Heidegger 1977: 128-30).

Ο σκοπός αυτού του εκτεταμένου εγχειρήματος, παρ’ όλα αυτά, δεν ήταν μόνο να συλλέξει τον κόσμο, αλλά επίσης να τον τακτοποιήσει και αξιολογήσει μέσα στις ευρωπαϊκές ταξινομήσεις. Αυτός ο “κόσμος

1. Βλ. Panayotopoulos 2009.

- εικόνα", διαμορφώθηκε με έναν τέτοιο τρόπο, ώστε να εμφανίζεται όχι απλώς ορατός, αλλά οπτικά διευθετημένος ακολουθώντας συγκεκριμένους διανοητικούς, αισθητικούς και ιδεολογικούς κανόνες. Όπως παρατηρεί ο Osborne, πολύ πριν μπαρκάρουν οι ευρωπαίοι ταξιδιώτες, γνώριζαν τι έπρεπε να δουν και πώς αυτό θα έπρεπε να το ερμηνεύσουν.

Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και το αρχαίο παρελθόν της αναπτύχθηκε από τη δυτική διανόηση του Διαφωτισμού με την αναβίωση της κλασικής μάθησης, δηλαδή τη μετάφραση αρχαίων ελληνικών κειμένων και την εισαγωγή τους στη διδακτέα ύλη των πανεπιστημίων. Ως αποτέλεσμα, ένας αριθμός Ευρωπαίων επισκεπτών άρχισε να έρχεται στην Ελλάδα με την επιθυμία να ταυτοποιήσει τόπους σχετικούς με τα ομηρικά έπη ή να ανακαλύψει την Αθήνα του χρυσού αιώνα του Περικλή. Σύντομα η Ελλάδα έγινε το σημαίνον μυθικών αξιών, ήδη δηλαδή μια αναπαράσταση αφ'εαυτής. Και, όπως συνέβη με την Αίγυπτο², το ελληνικό έθνος αναδημιουργήθηκε με τους όρους μιας ευρωπαϊκής αντίληψης της ιστορίας του κόσμου και τακτοποιήθηκε μέσα σε ένα ρεπερτόριο πραγμάτων, θεμάτων και τοποθεσιών-τοπίων, πάνω στα οποία μελλοντικοί συγγραφείς, ζωγράφοι και περιηγητές στηρίχτηκαν εκτεταμένα.

Οι πρώτοι επισκέπτες παρήγαγαν γραπτές και εικονογραφικές καταγραφές της περιοδείας τους στην Ελλάδα προωθώντας συνολικά μια στερεότυπη πρόσληψη της χώρας, εστιασμένη σε αρχαιότητες και ιστορικές τοποθεσίες. Στοιχεία για την ύπαρξη ενός ενδιαφέροντος και για άλλα θέματα, όπως τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα ή την νεότερη ελληνική αρχιτεκτονική, είναι σχεδόν ανύπαρκτα (Tsirgiolu, 2005). Η Ελλάδα δεν ήταν μια σύγχρονη πολιτική οντότητα, αλλά ένα απολιθωμένο θέατρο παγωμένο στο χρόνο: ως ουσία της ορίσθηκαν τα ερείπια και οι αρχαιολογικές τοποθεσίες. Αυτού του είδους οι απεικονίσεις της χώρας ήταν σε απόλυτη συμφωνία με τις αποικιοκρατικές βλέψεις της Ευρώπης.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι εξιδανικευμένες προκαταλήψεις για την αρχαία Ελλάδα και τους Έλληνες (Hellas – Hellenes) είναι ευθέως ανάλογες με την υποτίμηση ή και την περιφρόνηση της σύγχρονης Ελλάδας και των Ελλήνων αντίστοιχα (Greece – Greeks). Ο Walter Puchner (1996: 267) σχολιάζει χαρακτηριστικά ότι λαοί όπως ο ελληνικός αντιμετωπίζουν μια σημαντική δυσκολία: «να διαμορφώσουν το παρόν τους με τρόπο, ώστε να είναι είναι ισοτίμο με το παρελθόν τους». Η ελληνική κρατική ιδεολογία του 19ου αιώνα προσανατολίστηκε στην αναπαραγωγή του παρελθόντος και αυτό προκάλεσε μια συνεχή σύγκριση η οποία ήταν, και εξακολουθεί να είναι, καπαπιαστική για το σύγχρονο ελληνικό πολιτισμό.

Ο Chateaubriand, που αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγ-

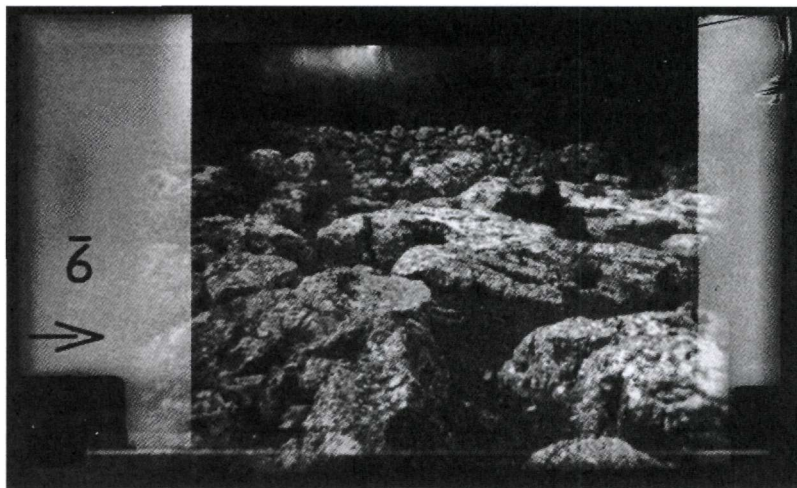
2. Βλ. Said 1978 και 1993.

μα των “Ρομαντικών Προσκυνητών”, έγραψε το 1806 για τα ταξίδια του στην Ελλάδα: “Είδα την Ελλάδα! Επισκέφθηκα τη Σπάρτη, το Άργος, τις Μυκίνες, την Κόρινθο, την Αθήνα· ωραία ονόματα, αλίμονο! Τίποτα παραπάνω (...) η ακεραιότητα των ερειπωμένων μνημείων έχει βιασθεί από την εισβολή των σύγχρονων δομών, οι οποίες, όπως και η ελληνική γλώσσα, πρόδωσε τις ξένες γλώσσες (...) Ποτέ μη δείτε την Ελλάδα, Κύριε, παρά στον Όμηρο. Είναι ο καλύτερος τρόπος” (Chateaubriand στο Leontis, 1997: 125).

Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα, γράφει η Maria Todorova (1997: 94), δεν ήταν ποτέ ένα ενδιαφέρον για τη χώρα την ίδια. Αγαπούσαν την Ελλάδα των ονείρων τους: τη γη, τη γλώσσα, τις αρχαιότητες, αλλά όχι τους ανθρώπους. Μακάρι, σκέφτονταν οι επιφανείς Ευρωπαίοι, οι ιθαγενείς αυτοί να έμοιαζαν περισσότερο με τους Βρετανούς ακαδημαϊκούς και τζέντλεμεν. Ή, αφού δεν μπορούν να είναι έτσι, μακάρι να έμοιαζαν λίγο περισσότερο με τους προγόνους τους. Ή, ακόμη καλύτερα, μακάρι να μην υπήρχαν καθόλου.

Από τον ένθερμο Φιλελληνισμό και «Ένδοξο Ελληνισμό», στη συνέχεια στον «Βαλκανισμό» και τέλος, σήμερα, στο ορθωμένο δάκτυλο της Αφροδίτης της Μήλου, αυτό που αντιμετωπίζει η Ελλάδα είναι δυτικοί Λόγοι αντίληψης και ισχύος που την “κατασκευάζουν” και την “αναδιαρθρώνουν” με τρόπους που αναπαράγουν σταθερά την ηγεμονική θέση της Δύσης. Το ελληνικό τοπίο, συνδεδεμένο στενά με τη διαδικασία αυτή μεταβάλλεται “σύμφωνα με τις υποδείξεις” και ως υλική οντότητα και ως νόημα και ως αναπαράσταση και ταυτόχρονα ως ισχυρό, “φυσικό” κάθε φορά στοιχείο της εθνικής ταυτότητας. Η μοναδικότητα είναι θεμελιώδες συστατικό κάθε εθνικής ταυτότητας και διαπερνά ταυτόχρονα το φυσικό περιβάλλον, το τοπίο της χώρας. Η Ελλάδα για δεκαετίες πίστευε κάθε φορά και προέβαλλε τις μοναδικές στον κόσμο φυσικές ιδιαιτερότητές της. Στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, αλλά και της κρίσης –και όχι μόνον– η μοναδικότητα του ελληνικού τοπίου δεν έγκειται πλέον στη διαφορετικότητά του, αλλά στη διαβεβαίωση της ομοιότητάς του με “μοναδικότητες” άλλων τόπων, ηπείρων και ωκεανών: “Τα νησιά της Καραϊβικής στα Σύβota”.

Από το νεοκλασικό ρομαντισμό στον Fallmerayer, από την αποθέωση των Ελλήνων φιλοσόφων στη “Μαύρη Αθηνά”, από τον Byron στον Huntington, από τους κλασικιστές αριστοκράτες περιηγητές στους αστούς τουρίστες, η Ελλάδα και οι Έλληνες βρίσκονται αντιμέτωποι με μια συνεχή αλλαγή του τρόπου που ο υπόλοιπος κόσμος, και ιδιαίτερα η Δύση, τους αντιλαμβάνεται. Όμως, όποτε κι αν προκύψει μια τέτοια αλλαγή, είναι κυρίως με όρους αισθητικής, μια αλλαγή της εικόνας. Τα εικονογραφικά στερεότυπα των αρχαιολατρών Ευρωπαίων περιηγητών για την εξωτική γη των Ελλήνων εξελίχθηκαν από τα σχέδια, τη ζωγραφική και τα χαρακτηριστικά στις φωτοχημικές εικόνες των δυτικών φωτογράφων – περιηγητών.

1.

Νίκος Παναγιωτόπουλος, από τη σειρά «Νότιοι-Ανατολικοί Τόποι», 1986-1997

2.

Νίκος Παναγιωτόπουλος, από τη σειρά «Νότιοι-Ανατολικοί Τόποι», 1986-1997

Έτσι, η Ελλάδα, από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, εμφανίστηκε ως μια προσομοίωση της μυθικής Αρκαδίας σε σέπια τόνους, ένας τόπος με ελάχιστους, ημιάγριους σκουρόχρωμους ιθαγενείς, αλλά πλήρης ένδοξων αρχαίων ναών και ερειπίων. Από τις αρχές του 20ού αιώνα έως και τη δεκαετία του '60, η Ελλάδα μεταμορφώθηκε σε μια μαυρόασπρη, ειρηνική, αγροτική χώρα, φτωχή αλλά τίμια, κατοικημένη αποκλειστικά από μαυροντυμένες γυναίκες και σεβάσιμους ιερείς, για να μεταλλαχθεί στη συνέχεια σε έναν πολύχρωμο τουριστικό παράδεισο που ερωτοτροπούν τα ζωηρά εγγόνια του Ζορμπά. Μέσα σε αυτή τη διαχρονική εικονογραφία, η πολυτάραχη Ιστορία της χώρας έχει εξαφανισθεί.

Οι επί χιλιάδες χρόνια καταραμένοι τόποι-ξερονήσια της οριακής επιβίωσης και της εξορίας "μεταλλάχθηκαν" σε κοσμοπολίτικους παραδείσους παγκόσμιας απήχησης και η ίδια η πραγματικότητά τους μεταμορφώθηκε σταδιακά σε προσομοίωση των καρτ-ποστάλ. Μια μόνο πτυχή της συνολικής πολιτισμικής επικυριαρχίας, ο τουρισμός, δεν αλλοίωσε μόνο τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές παραμέτρους της πραγματικότητάς μας, αλλά και το βλέμμα μας σε αυτήν. Τα "αξιο-θέατα" των ξένων είναι και δικά μας. Όπως συνέβαινε ανέκαθεν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- Heidegger, Martin** (1977), "The Age of the World Picture", στο *The Question Concerning Technology and Other Essays*, New York: Harper Torchbooks, Harper and Row.
- Leontis, Artemis** (1997), "Ambivalent Greece", *Journal of Modern Greek Studies*, Vol.15.1, σελ.125-136.
- Mitchell, W.J.T.** (1994), *Landscape and Power*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Osborne, Peter** (2000), *Travelling Light: Photography, Travel and Visual Culture*, Manchester and New York: Manchester University Press.
- Panayotopoulos, Nikos** (2009), "On Greek Photography: Eurocentrism, Cultural Colonialism and the Construction of Mythic Classical Greece", *Third Text*, Volume 23, Issue 2, 04/2009, σελ. 181-194. London: Routledge / Francis & Taylor.
- Puchner, Walter** (1996), «Οι ιδεολογικές βάσεις της επιστημονικής ενασχόλησης με τον Ελληνικό λαϊκό πολιτισμό τον 19ο αιώνα» στο *Ενας νέος κόσμος γεννιέται, Η εικόνα του Ελληνικού πολιτισμού στη Γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα*, Ευάγγελος Χρυσός (επιμ.), Αθήνα: Ακρίτας.
- Said, Edward** (1978), *Orientalism*, London and New York: Routledge.
- Said, Edward** (1993), *Culture and Imperialism*, Chatto and Windus.
- Schama, Simon** (1996), *Landscape and Memory*, London: Vintage.
- Todorova, Maria** (1997), *Imagining the Balkans*, London, Oxford: Oxford University Press.
- Tsirgiadou, Aliki** (2005), *The Stereotyped Vision of Greece: 19th century photographs in the Benaki Museum Archives*, Athens: Benaki Museum.